

Groningen

De ontwikkeling van de Groninger rundveehouderij, met nadruk op de zuivelindustrie

**Uit o.a.
Boerderijenboek
Middelstum Kantens
en Groningen uit 'Boek De Wit'**

De ontwikkeling van de rundveehouderij, met nadruk op de mechanisatie

H. P. Offens

Tegen het eind van de 19^e eeuw was de rundveehouderij in de provincie Groningen hoofdzakelijk gericht op de aanfok en het grootbrengen van de dieren. De melkkoeien werden, als zij volwassen waren, naar Holland verkocht; de niet melkgevende koeien en ossen werden vet gemaakt door weiden of mesten. De veehouderij in die tijd werd hoofdzakelijk gezien als een middel om aan voldoende stalmest te komen en stond ten dienste van de akkerbouw. Door het steeds toenemende gebruik van kunstmest in de akkerbouw werd er veel grasland gescheurd. De wetenschap en de praktijk waren toen van mening, dat aanwending van kunstmest op grasland overbodig was. Dit duurde tot 1925, toen er in de Deutsche Landwirtschaftliche Presse een artikel van prof. dr. Paul Wagner stond omtrent kunstmest op grasland. Als gevolg hiervan en mede door het onderzoek en de voorlichting in Nederland, nam het gebruik van kunstmest, vooral de stikstofhoudende, op grasland snel toe.

In 1970 werd er in Nederland gemiddeld al 200 kg zuivere N per ha grasland gegeven en in 1980 was dit al 400 kg. De aanleg en de verzorging van grasland is door de jaren heen vaak onderwerp van gesprek geweest. Steeds meer kwam de mening naar voren, dat dit met grote zorg moest gebeuren en dat een goede nazorg uiterst belangrijk was. In feite is graslandinzaai en verzorging nog steeds bij de veehouders een actuele zaak, waarop men niet attent genoeg kan zijn.

De niet voor het eigen bedrijf benodigde melk werd op de boerderij gekarnd door de boerin en de dienstmeisjes. Op de boerderij werd 's morgens heel vroeg opgestaan en de eerste taak van de boerin en de dienstmeisjes was te zorgen voor koffie en brood voor de knechten. Ook moesten zij voor het karnen zorgen; dit gebeurde met de hand en op de grotere bedrijven ook veel met een paardemolen. Dikwijls moest er in de zomer 2 of 3 keer gekarnd worden en het was een sekuur werk.

De boter werd uit de karn genomen en in de kelder flink gekneet en opgemaakt in een boterkop (pondkop) van $\frac{1}{2}$ of een heel pond. De boerin en de dienstmeisjes moesten vaak ook nog de kalveren en de varkens voeren en natuurlijk voor het middageten zorgen, want ook de knechten waren in de kost. 's Zomers, als er volop melk was, werd er ook nog kaas gemaakt.

Boerin en dienstmeisjes moesten vaak lange dagen maken en 's avonds na de afwas moesten er aardappelen worden geschild. Door al deze drukke werkzaamheden was het dan ook niet verwonderlijk, dat toen er een zuivelfabriek kwam, de boerinnen sterk aandrongen om de melk van de boerderij aan de fabriek te gaan leveren.

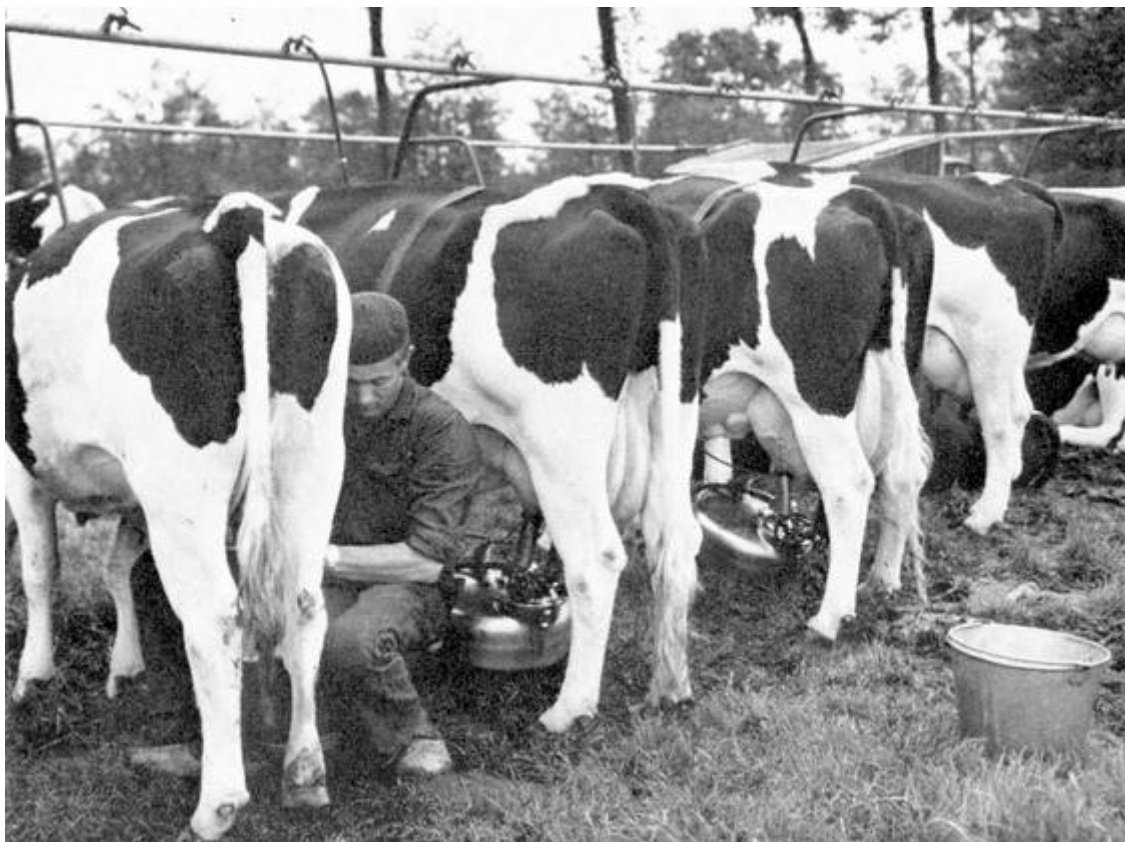
Het melken gebeurde op de meeste bedrijven met de hand door het personeel, dat ook de overige werkzaamheden op het bedrijf moest verrichten. In 1913 was men reeds van mening dat goed melken bevorderd kon worden, als de boer zelf geregeld mee molk. In ieder geval moest hij zelf goed kunnen melken, teneinde controle op het werk te kunnen uitoefenen. Melkerskursussen konden zeer tot invoering en verbreiding van goede melkmethoden bijdragen en verdienden ten zeerste aanbeveling. Gedurende de twintiger ja-

ren werd tevergeefs geprobeerd om in het gebied van Middelstum en Kantens een melkerskursus van de grond te krijgen. Dat de melkwinning wel steeds in de belangstelling bleef, getuigde ondermeer een vraagpunt in 1931 met als onderwerp:

De melkwinning op de Groninger landbouwbedrijven. De konklusies luiden:

1. De melkwinning op veel bedrijven werd behoorlijk genoemd; op de vraag of zij aan de hoogste eisen voldeed moest ontkennend geantwoord worden.
2. De reinheidsproef had opvoedend gewerkt en het gebruik van de wattenteems vrij algemeen ingang doen vinden.
3. Een door de zuivelfabrieken in te voeren uitbetalings- of premiesysteem, waarbij de beste kwaliteit melk beter betaald werd, zou een zindelijker melkwinning in de hand werken en was gerechtvaardigd, ook onderzoek op duurzaamheid.
4. Onderwijs in melken en melkbehandeling d.m.v. melkerskursussen leek een der beste middelen om een betere melkwinning te bevorderen.
5. Bij machinaal melken had men meer kans om betere melk te winnen, wel zou er zorgvuldig gelet moeten worden op de zindelijkheid van het melkgerei en de melkmachine.

Eindelijk lukte het in 1935 om voor het gebied Middelstum-Kantens een melkerskursus te houden. De pogingen, in het verleden aangewend en die tot doel hadden de tijdrovende en vrij zware arbeid van het handmelken te bekorten en te verlichten, hebben geleid tot de ontwikkeling van de melkmachine.

Melkmachine jaren 60

Overzicht van oppervlakteverandering van grasland en bouwland vanaf 1935 - 1982

Jaar	Middelstum			Kantens		
	Grasland	Bouwland	Totaal opp. cultuurgrond	Grasland	Bouwland	Totaal opp. cultuurgrond
1935	954	1423	*	771	2177	*
1940	972	1475	2425	775	2151	2967
1945	766	1550	2329	611	2299	2951
1950	760	1448	2217	629	2230	2905
1955	778	1439	2233	644	2107	2815
1960	837	1419	2267	694	2040	2833
1965	957	1324	2298	808	1783	2*3?
1970	1232	1024	2296	1024	1038	2807
1975	1360	862	2255	1175	1505	2744
1980	1283	846	2162	1084	1471	2600
1981	1322	830	2186	1095	1492	2626

Bedrijfsindeling (in ha gemeten maat).

Overzicht, ontwikkelingen, rundveestapel in Middelstum en Kantens van 1935-1982.

Jaar	Middelstum		Kantens	
	Melk- en kalfkoeien	totaal Rundvee	Melk- en kalfkoeien	totaal Rundvee
1935	1044	1955	1118	2012
1940	1278	2266	1252	2190
1945	918	1912	880	1749
1950	1000	1845	1003	1865
1955	1000	1960	1003	2065
1960	1063	2113	968	2071
1965	1270	2642	1146	2401
1970	1805	3385	1563	3123
1975	2410	4520	2005	3825
1980	2652	4660	1988	4046
1981	2754	4729	2043	3990

Overzicht van het aantal melkmachine-installatie en melkkoeltanks

Jaar	Middelstum		Kantens	
	Aantal melk- machines	Aantal melk- koeltanks	Aantal melk- machines	Aantal melk- koeltanks
1955	11	*	14	*
1960	32	*	21	*
1965	56	*	52	*
1970	70	*	63	*
1975	60	20	56	17
1979	46	40	43	38

* = niet bekend.

Bron: CBS/Stulm Groningen.

Melkmachine

De eerste berichten, die in ons land verschenen over een machine om koeien te melken, dateren van 1862 en stonden in het Magazijn voor landbouw en kruidkunde. Door een vacuum - met handkracht opgewekt - werd de melk uit de uier gezogen. Behalve praktische problemen leverde het konstant zuigen nogal wat bezwaren op, zoals bloedstuwung in de spenen en beschadiging ervan. Het melken met behulp van vacuum maakte goede vorderingen door toepassing van een drukwisselaar, ook wel pulsator genoemd. Rond 1900 werd het principe van een drukwisselaar verbonden met de pulsatie ruimte van een tepelhouder, algemeen toegepast.

Jeepmelken jaren 50

Hierdoor kon er na de eeuwwisseling een bruikbare melkmachine in de handel worden gebracht. Vooral in Amerika, Australië en Nieuw-Zeeland waren de arbeidskrachten voor de landbouw in die tijd schaars en duur, waardoor de noodzaak ontstond, het melken met behulp van machines uit te voeren. In Nederland waren de eerste melkmachines nauwelijks aanwezig, omdat er in het algemeen voldoende arbeidskrachten beschikbaar waren voor het melken. Toen echter na de eerste wereldoorlog handel, industrie en andere takken van bedrijf steeds meer arbeidskrachten aantrokken, ontstond een situatie; welke gunstig was voor mechanisatie in de melkveehouderij. Hierdoor zijn in de jaren 1920-1930 ca. 1000 machines in gebruik genomen. In de jaren 1930 - 1940 heeft het aantal melkmachines geen uitbreiding meer ondergaan. Als oorzaken hiervan kunnen worden genoemd:

- a. De slechte economische toestand in die jaren, waardoor het mogelijk was relatief goedkope arbeidskrachten aan te trekken.
- b. De teleurstellende ervaringen, onder meer veelvuldig optreden van uierontstekingen, een lagere melkproductie en een slechtere kwaliteit melk, als gevolg van onbekendheid met het juiste gebruik van de melkmachine. Bovendien was in die dagen niet voldoende bekend hoe de melkvorming en de melkafgifte tot stand komen.

Door deze oorzaken en omstandigheden zijn toen bijna alle machines weer buiten gebruik gesteld, wat tot gevolg had dat de melkmachine een slechte naam kreeg. Op slechts een beperkt aantal bedrijven is de melkmachine met goed resultaat in gebruik gebleven. Hieruit en uit het feit dat de hedendaagse melkmachine, wat de werking betreft maar weinig is gewijzigd, blijkt dat de beoordeling van de melkmachine indertijd op onjuiste gronden heeft berust. Na de Tweede Wereldoorlog heeft het machinaal melken een grote vlucht genomen, als gevolg van gebrek aan arbeidskrachten in de veehouderij en het streven naar kostprijsverlaging van de melk. Dit streven om de arbeidsproductiviteit per man op te voeren ging steeds door, waarbij echter ook het kwaliteitsaspect niet vergeten werd. Getuigen hiervan zijn de ook in het gebied Middelstum-Kantens aanwezige draaimelkstallen en de automatische afname-apparatuur. De melkopslag op de bedrijven vindt tegenwoordig vrijwel alleen plaats in de melktanks, waarin de melk direct gekoeld wordt. Een ontwikkeling van de laatste tijd is dat er steeds meer bedrijven toe overgaan, om de warmte uit de melk terug te winnen, om zo de post energiekosten te drukken.

Het melktransport vanaf het veebedrijf naar de fabriek gebeurt tegenwoordig steeds meer d.m.v. R.M.O. (rijdende melkontvangst), zodat de vroeger hiervoor gebruikte melkbus verdwijnt uit het bedrijfsgebeuren.

De voeding van het vee was aan het eind van de vorige eeuw op de landbouwbedrijven in dit gebied een kwestie van het tot waarde brengen van afvalprodukten van het akkerbouwbedrijf via het vee. In 1886 werd algemeen de wenselijkheid uitgesproken om vergelijkbare proeven te nemen met het voederen van vee. Het duurde echter tot de winter van 1903-1904 voordat met de proefneming begonnen werd, onder algemene leiding van een hiertoe aangestelde commissie.

De proef vond plaats met medewerking van het Rijkslandbouwproefstation te Groningen en onder geregelde controle van een hiertoe door de minister van Waterstaat (waaronder landbouw ressorteerde) aangewezen aspirant rijkslandbouwleraar, op een hiertoe welwillend ter beschikking gestelde boerderij te Uithuizermeeden. Vergeleken werd de uitwerking van uitsluitend krachtvoer (lijnkoeken, aardnootkoeken), gedeeltelijk krachtvoer en gedeeltelijk geënsileerd groenvoer en vrijwel uitsluitend geënsileerd groenvoer.

Als proefdieren dienden 15 melkkoeien, verdeeld in drie groepen. De resultaten van dit proefjaar waren dat de voedingswaarde van persvoeder in het algemeen gunstiger is dan van goed gewonnen hooi. In het najaar van 1906 werden er opnieuw proeven genomen, met als doel antwoord te krijgen op de vraag of met andere groenvoedermiddelen dezelfde resultaten zouden worden verkregen als met rode klaver.

Hierbij werd vooral gedacht aan ingekuuld bietenloof, dat bij uitbreiding van de suikerbietenteelt steeds meer ter beschikking kwam en nog niet algemeen voor voederdoeleinden werd bestemd. Ook werd aan Jaapjesbieten gedacht, waarvan toen de ver-

bouw hier toenam. De proef kon in 1907 niet worden voortgezet vanwege de toen heersende mond- en klauwzeer.

Voortzetting vond plaats gedurende de winter van 1908 - 1909 en daarna werd de proefneming afgesloten, niet omdat alle vragen opgelost waren, maar omdat er teveel praktische bezwaren aan verbonden waren. Nu ook weer had het voeren van half krachtvoer en half groenvoeder de gunstigste resultaten opgeleverd. Verder was gebleken dat ingekuild suikerbietenloof, naast krachtvoer met voordeel aan melkvee kon worden verstrekt en dat voederbieten een deel van het krachtvoer konden vervangen.

Deze proeven zijn de geschiedenis ingegaan als de veevoederproeven van Uithuizermeeden; ze werden elders echter nauwlettend gevolgd. In 1929 werd echter nog gesteld dat op de Groninger akkerbouwbedrijven met enig grasland en waar witte klaver periodiek in de vruchtwisseling wordt toegepast en de suikerbietenteelt van betekenis is, het houden van melkvee de voordeligste manier is van het te gelde maken van gras, klaver en suikerbietenloof. De weidepercelen dienden van een zodanige grootte te zijn dat zij in ca. 10 dagen door de melkkoeien zijn afgeweid. Tegenwoordig is het advies maximaal 4 dagen weiden per perceel.

Het vee werd tot ca. 1960 overwegend in handwerk gevoederd, hetgeen inspannend werk was. De uitvinding van de kuilvoersnijvork gaf een grote arbeidsverlichting op de veehouderijbedrijven. Op die bedrijven waar naast voordroogkuil veel andere produkten vervoederd worden, zoals vezels, pulp, bostel, snijmais e.d. is de voerdoseercontainer een veel gebruikt werktuig. Sommige bedrijven hebben reeds de computer binnengehaald voor het individueel verstrekken van krachtvoer aan hun melkkoeien.

Zonder goed handgereedschap gaat het echter nog niet op het melkveebedrijf. Het maaien van gras en groenvoedergewassen, bestemd voor voer tijdens de siloperiode, gebeurde lange tijd door de man met de zeis. Er werd 's ochtends zeer vroeg begonnen en naarmate de dag vorderde en het warmer werd, ontdeed men zich van kledingstukken. Van heinde en ver kwamen vroeger de maaiers. Omstreeks 1830 werd reeds de eerste maaimachine met een vingerbalk ontwikkeld n.l. het maaiwerktuig van Hussey. Toch was het Mc. Cormick, die op de grote Londense tentoonstelling de grote prijsmedaille kreeg.

Naarmate de arbeid duurder werd ging men meer over tot het machinaal maaien van het gras. Eerst d.m.v. paardetractie, later toen de trekker opkwam was er de aanbouwmaai-balk tussen de trekkerswielen.

In 1965 werd op een graslanddemonstratie te Rode Haan nabij Groningen een PZ landbouwcirkelmaaier gedemonstreerd. Deze machine was een vinding van P. J. Zweegers N.V. uit Geldrop en het betekende een revolutionaire ommezwaai in de geschiedenis van het grasmaaien. Tegenwoordig wordt vrijwel alleen nog gras gemaaid met een landbouwcirkelmaaier (de cyclomaaier). Het gemaaide gras bleef vroeger lange tijd in het zwad liggen voordat het met de rief (hooihark) gekeerd werd.

Klaver dat gemaaid werd voor hooiwinning werd meestal op klaverruiters gezet om te drogen, door het ruiten werd het weerrisico beperkt. Ook hier duurde het een poos voordat de machine zijn intrede deed om het droogproces te versnellen en handenarbeid te beperken. Bekende werktuigen waren de paardehooischudder van Asby, de vorkjeschudder, de Eureka paardetrommelschudder, en de Vicon-Lely harkkeerder. Van de oude schudsystemen was de trommelschudder het enige dat zich door de jaren heen

goed heeft kunnen handhaven. Naast de vanouds bekende trommelschudders met wiel-aandrijving voor paardetractie, kwamen later de door de aftakas aangedreven schudders.

De werkbreedte was voor grotere bedrijven te gering, zodat sommige veehouders er toe overgingen om achter één trekker soms 3 schudders te bevestigen om meer capaciteit te halen. Tegenwoordig worden er overwegend cirkelschudders gebruikt waarbij de werkbreedte van 7 meter soms wordt overschreden.

Het transport van het ruwvoer gebeurde vroeger met de 4-wielige landbouwwagens. Een poosje zijn hooidragers aan de trekker gebruikt, ook de balenpers werd wel gebruikt, totdat de nieuwe inkuilmethode, het zgn. voordrogen, zijn intrede deed en de op-raapwagen algemeen ingang vond. Momenteel worden er weer verschillende persen aangeboden n.l. de Vicon grootpakpers en verschillende merken oprolpersen. De voederwinning geeft tegenwoordig geen problemen meer wat de mechanisatie betreft, het weer *is de* enige onberekenbare faktor.

Aktiviteiten van landbouwvereniging Middelstum-Kantens op het gebied van de mechanisatie in de veehouderij.

De eerste aktiviteit van de afdeling kwam in de vergadering van de leden van 7 maart 1884 tot stand. Zonder hoofdelijke stemming werd tot de aankoop van een veebascule met een draagvermogen van 1000 kg besloten. De aanschaffingsprijs bedroeg f 125,-. Het bestuur stelde als tarief voor het gebruik:

100 kg - 10 cent

100-500 kg - 5 cent per 100 kg

500 kg - 2 ½ cent per 100 kg

Gedeelte van 100 kg voor 100 kg te berekenen

Leden van de afdeling Middelstum-Kantens genoten 20% korting op dit tarief.

In de algemene vergadering van 21 januari 1932 werd opgemerkt dat de bestelde ijzeren draadpalen met rond gat beter voldoen dan die met een gleuf, omdat deze minder sterk zijn en bij het inslaan in de grond op die plaats buigen.

In november 1936 schafte de afdeling een elektrische veescheermachine aan, die rond kon gaan bij de leden, om de hygiëne bij de melkwinning te bevorderen. Na de koeien op het eerste bedrijf geschoren te hebben, weigerde de machine dienst en moest voor reparatie opgestuurd worden naar de fabriek waar ze hersteld werd; reparatiekosten f 1,-

In 1936 bedroegen de kosten van een paard in het Noorden ongeveer 22 cent per werk-uur. Een paard werd daarbij gerekend naar 1000 werkuren per jaar. De kosten van een trekker varieerden van f 0,85 tot f 1,63 peer uur. De Mc. Cormick was de goedkoopste en de Bulldog de duurste. Aldus praktijkwaarnemingen.

In de algemene vergadering van 12 februari 1954 bracht de werktuigencommissie verslag uit waarin een onderzoek van de Combinatie Groningen voor Rationele Bedrijfsvoering vermeld werd om de werking van aardstralen op te heffen door kastjes met inhoud. Op 25 februari organiseerde de afdeling een excursie voor 12 leden om een nieuwe zelfbouw ligboxenstal in een bestaande schuur en de bewaring van voordroogkuil in een plastic torenhoes te bezichtigen.

Het blijkt dat de mechanisatie in de rundveehouderij laat op gang gekomen is, maar in een korte tijd heeft zij een enorme ontwikkeling doorgemaakt. De veehouders beseffen daarbij dat mechanisatie te allen tijde een hulpmiddel moet blijven en nooit een doel mag worden.

Zuivelfabriek Middelstum

Tijdens de winter van 1893 - 1894 werden plannen gemaakt om tot oprichting van een stoomzuivelfabriek voor Middelstum en omgeving te komen.

Het enthousiasme om deel te nemen was niet algemeen en een fabriek op coöperatieve grondslag bleek niet haalbaar, zodat er voor een N.V. gekozen werd. De aandeelhouders waren verplicht één aandeel te nemen per te melken koe. Na veel vergaderen en na nog meer wikken en wegen, bleken tenslotte 24 melkveehouders bereid om aandeelhouder te worden voor tezamen 179 aandelen van elk f 50,-.

Zo werd vervolgens de N.V. opgericht ingevolge notariële akte van 5 mei 1894.

Naam: De Stoomzuivelfabriek te Middelstum.

Doel: Het oprichten en exploiteren van een stoomzuivelfabriek, benevens de verkoop van de produkten.

De akte van oprichters was getekend door de volgende aandeelhouders:

Naam	Beroep	Woonplaats	Aandelen
1. W. J. Dethmers	landbouwer	Toornwerd	10
2. S. Rooda	landbouwer	Middelstum	15
3. D. Huizenga	landbouwer	Anderwereld	20
4. J. A. van Bergen	landbouwer	Middelstum	8
5. J. Bulthuis Dzn.	logementhouder	Middelstum	12
6. P. van Bergen	landbouwer	Middelstum	8
7. B. Perdok	landbouwer	Westerwijtwerd	8
8. T. J. Wiersma	landbouwer	Middelstum	10
9. K. Noordhof	landbouwer	Middelstum	6
10. K. K. Zijlstra	olieslager	Middelstum	4
11. B. Zijlstra	landbouwer	Middelstum	4
12. R. Willemsen	landbouwer	Westerwijtwerd	4
13. J. Heersema jr.	landbouwer	Westerwijtwerd	5
14. H. Broekema	landbouwer	Huizinge	5
15. L. J. Dijkhuis	landbouwer	Toornwerd	5
16. F. B. Venema	rijksveearts	Middelstum	10
17. J. Veenstra	commissionair	Middelstum	2
18. H. M. Ubbens	landbouwer	Middelstum	5
19. C. J. Huizenga	landbouwer	Stitswerd	6
20. S. Huizenga Tznn	landbouwer	Oosterburen	6
21. B. P. Goldhoorn	landbouwer	Middelstum	7
22. H. P. Boukema	landbouwer	Stitswerd	8
23. T. E. van Dijk	apotheker	Groningen	6
24. E. Boukema	landbouwer	Roodeschool	5

Het bestuur werd gevormd door:

J. A. van Bergen   voorzitter
S. Rooda   secretaris
W. J. Dethmers   penningmeester
J. Heersema jr.   vice-voorzitter
J. Bulthuis   vice-sekretaris

Tot directeur werd benoemd de heer K. Wolters te Warffum, timmerman van beroep, doch dikwijls werkzaam bij de zuivelfabriek te Usquert; op voorwaarde dat hij zich onderwijl nader zou bekwamen in een Friese zuivelfabriek; dit gebeurde in de fabriek te Wirdum.

Op 8 maart 1895 was men zover dat de fabriek in werking kon worden gesteld. De totale stichtingskosten hadden f 19.129,52 bedragen. Wekelijks vergaderde het bestuur onder het genot van koffie en een lange pijp. Het bestuur genoot geen presentiegeld, maar mocht de gemaakte kosten in rekening brengen.

Wekelijks werden de melkprijs, de prijs van de terug te nemen onderprodukten en de boterprijs vastgesteld op basis van de boter- en kaasnoteringen.

De eerste week werd de melkprijs vastgesteld op 3 cent per kilogram. De melkaanvoer bedroeg van 11 - 16 maart 1895: 3472 kg en de boternotering was f 1,-per kg.

De melk werd per kg ontvangen, geleverd aan de publieke weg, vanwaar het door de fabriek werd opgehaald. Met het vetgehalte van de melk werd, zoals algemeen gebruikelijk in die tijd, geen rekening gehouden. Eens in de twee maanden werd het melkgeld uitbetaald, waartoe het bestuur zitting hield in een café te Middelstum. Tijdens de eerste uitbetaling ontlokte dit bij een der leveranciers de kreet: „Is aal dit geld veur mie?”

De produkten die niet door de leveranciers werden teruggenomen, werden in de omgeving gevent, terwijl voor de boter - het hoofdprodukt - tevens afname werd gezocht in Groningen door middel van depothouders of rechtstreeks door verkoop aan particulieren. Dit laatste meestal in ter vulling opgezonden potten voor winteropslag. Omdat niet alles in de buurt te verkopen was, moest er een afzetgebied worden gevonden voor het restant. Voor de boter was dat gemakkelijk, n.l.: export. Voor de ondermelk was dat moeilijk en stond men voor de keuze: óf kaas maken, zoals in de meeste fabrieken gebeurde, óf varkens houden, teneinde het surplus tot waarde te brengen.

De keuze viel op het houden van varkens en in 1896 werd er een varkensstal gebouwd op het terrein naast de fabriek.

De eerste varkens werden verkocht voor 18 cent per halve kilo levend gewicht.

Reeds vanaf het begin ging alles naar wens, de financiële resultaten ontwikkelden zich gunstig. De leveranciers, niet verwend door hoge opbrengsten van het melkbedrijf aan de boerderij, waren tevreden met de uitbetaalde melkprijzen. Hier kon de zuivelbereiding aan de boerderij met haar vele beslommeringen niet tegenop. Zodoende besloten tenslotte ook de meest conservatieve veehouders met de oude gewoonten te breken en de melk aan de fabriek te leveren. Veelal was het de boerin die hiertoe aanspoorde, omdat zij bevrijd zou worden van niet lonend en tijdrovend werk.

Op 31 mei 1899 werd van de sekretaris van het Genootschap van Nijverheid in de provincie Groningen een missieve ontvangen voor een bijdrage inzake een te benoemen zuivelconsulent. De heer J. Huisman werd door het Genootschap benoemd om in zui-velaangelegenheden van advies te dienen.

De fabriek trad toe tot de Zuivelbond voor de provincie Groningen. Op 15 juni 1904 sloot de fabriek zich aan bij de Rijks-Butercontroledienst, zodat zij haar boter van het Rijksmerk mocht voorzien. De levering van melk nam gestaag toe, zodat in 1903 de varkensmesterij moest worden uitgebreid.

In 1901 had men een overeenkomst gesloten met een firma te Amsterdam voor de bereiding van wrongel, een caseïneprodukt, op bijzondere wijze gefabriceerd, dat wel goede resultaten gaf, maar waarvan de afzet beperkt was. Bovendien leverde de geproduceerde wei een nieuw probleem op, omdat er bij de leveranciers in deze streken geen belangstelling voor was. Ook dit produkt moest dus door de varkens tot waarde worden gebracht. In 1904 werd na een kortstondig bestaan, de kaasfabriek Warffum-Zuiderhorn geliquideerd en de leveranciers gingen over naar Middelstum. Het ondermelkprobleem bleef dus bestaan en werd zelfs met de dag groter, vooral 's zomers tijdens de grootste melkproduktie.

De varkensmesterij kon niet onbeperkt uitgebreid worden en bovendien was de combinatie met een zuivelfabriek uit zindelijkheidsoogpunt slecht te verdedigen. De wrongelfabricage kon de oplossing niet brengen, vanwege de beperkte afzetmogelijkheid. Kaasbereiding zoals meerdere fabrieken deden, leverde hetzelfde weiprobleem op, terwijl de resultaten bij de bestaande fabrieken in de buurt niet bijzonder bemoedigend waren. Er moest dus een andere oplossing worden gevonden. Tenslotte rijpte bij de directeur het plan om gecondenseerde melk te gaan fabriceren. Het was bekend dat de weinige bestaande grote bedrijven op dit gebied, daarmee uitstekende resultaten wisten te behalen.

Allerlei gegevens werden verzameld, de mogelijkheid voor een klein bedrijf bekeken en overwogen en er werd een begroting opgesteld. Het bestuur besloot uiteindelijk een voorstel hieromtrent voor te leggen aan de algemene vergadering van aandeelhouders, in de winter van 1905-1906.

Het voorstel was om een condensafdeling op te richten en daartoe een lening van f 10.000,- te plaatsen bij de aandeelhouders à f 25,- per aandeel. Het voorstel werd met grote meerderheid aangenomen, dankzij een vertrouwenwekkend pleidooi van de directeur en het bestuur.

Dit besluit werd, zoals later zou blijken, van grote betekenis voor de gehele zuivelbereiding in Noord-Groningen.

Nu de beslissing was gevallen kon men aan het werk gaan. De bestaande fabriek, waarin door de jaren heen reeds veel was veranderd, werd opnieuw grondig aangepakt en

vergroot. In de week van 20 - 29 oktober 1906 werd de eerste condensmelk bereid. Een condenseur was in dienst getreden. Blikverpakking en suiker werden aangekocht en al spoedig had zich een voorraad condensmelk opgestapeld, doch de verkoop liet op zich wachten, door dat de persoon die daarvoor zou zorgen, teleurstelde.

Omdat de voorraad condens vanwege de dure suiker, waarvan de accijns pas na uitvoer terugontvangen zou worden, alsmede vanwege de dure blikverpakking en het kisthout al spoedig een bedrag vertegenwoordigde dat licht de draagkracht van de N. V. te boven zou gaan, werd de fabricage spoedig weer stopgezet.

Gelukkig kwam er echter begin 1907 vanuit Londen een schrijven binnen waarin mr. O. B. Lagett zich aandiende om als agent op te treden in Engeland, voor de verkoop van gecondenseerde melk. Informaties werden ingewonnen en waren gunstig, zodat de Engelsman voor een overkomst werd uitgenodigd. Hem werd opgedragen het agentschap voor Londen, dat later werd uitgebreid tot geheel Groot-Brittannië.

Kort na zijn terugkeer in Engeland zag hij kans de voorraad op te ruimen en kontrakten af te sluiten voor geregelde wekelijkse leveringen van 300 kisten magere condens.

De condensfabriek startte opnieuw in maart 1907 en de produktie ging gestaag door, terwijl de financiële resultaten voor een beginner behoorlijk waren. Er wachtte echter een nieuwe teleurstelling, want de condenseur bleek minder geschikt te zijn en moest ontslagen worden. Er moest dus, zonder deskundige bijstand en met nog slechts weinig ervaring verder worden gewerkt, wat met het eigen personeel en dankzij de grote inspanning van de heren Wolters en Zandbergen gelukte.

De kant en klare blikverpakking die werd aangekocht, moest van een konstante goede kwaliteit zijn en kwam van ver, wat problemen gaf. Zodoende werd de noodzaak gevoeld om dit zelf ter hand te nemen. In juni 1907 werd besloten een compleet stel blikbewerkingsmachines aan te schaffen en op te stellen in een daarvoor speciaal opgericht gebouwtje, de „blikjesmakerij". Zo verliep het eerste jaar, niet met grote winsten vanwege de nog kleine omzet en de hoge bijzondere kosten. Toch was het bevredigend en het ondermelkprobleem was ermee opgelost. Het 2de halfjaar van 1908 begon onder goede voortekenen. In de condenswereld der groten was een konkurrentiestrijd ontbrand. Men kwam uiteindelijk tot een overeenkomst, maar Middelstum werd daarin niet betrokken, misschien door onbekendheid of omdat ze te klein was. Het gevolg was echter dat Middelstum aanmerkelijk betere prijzen ging maken, zonder ergens aan gebonden te zijn.

De produktie werd zo hoog mogelijk opgevoerd en er werd tevens een begin gemaakt met de aankoop van ondermelk op basis van de kaasprijzen van de nabij gelegen fabriek te Loppersum. Onder invloed van de langzaam stijgende prijzen van de zuivelprodukten en de daardoor ook hogere melkprijzen was de aanvoer van melk toegenomen. Overal ging men zich meer toeleggen op de melkveehouderij. Niet alleen op de gemengde landbouwbedrijven, doch ook bij de „koumelkers" en de „vetwaiders", die voorheen in de behoefte aan konsumptiemelk in de dorpen voorzagen en tevens slachtvee weidden.

Ook werden in het begin van de staltijd de melkkoeien langer doorgemolken dan voorheen; een gunstige gelegenheid om op deze wijze het loof van de verbouwde suikerbieten en de pulp van de suikerfabriek produktief te maken.

Verder kwam in zwang, dankzij de gunstige wintermelkprijzen, enkele koeien wat vroeger te laten afkalven.

De kring om Middelstum vanwaar de melk werd betrokken werd steeds groter, ook de aankoop van ondermelk nam toe. In de jaren van 1906 tot 1916 werden er telkens grote bedragen besteed voor uitbreiding van de fabriek. De wekelijkse omzet groeide van 300 naar 3000 kisten condens. De bedrijvigheid nam toe, het personeelsbestand groeide als gevolg van de steeds uitbreidende condensafdeling.

De gecondenseerde melk werd geleverd, door bemiddeling van de agent in Londen, aan grossiers onder hun eigen etiket. Een eigen merk werd nog niet aangedurfd vanwege de extra kosten van registrering, reclame en distributie en vanwege het risico dat werd gelopen wanneer het merk niet slaagde.

Om de aanvoer van suiker, verpakkingsmaterialen en steenkool, en om de expeditie van de produkten doelmatiger te laten verlopen, werd in 1912 de ca. 90 ton metende, zo goed als nieuwe, motorboot „Zeeland" aangekocht.

In het voorjaar van 1909 werd door het bestuur aanvaard om het gehalte aan vet in de melkprijs tot uitdrukking te brengen en door 10 cent per 0,1 procent vet boven of beneden het gemiddelde per 100 kg melk bij te betalen of te korten.

Door de fabriek van Middelstum werd reeds in 1911 een onderzoek ingesteld naar het voorkomen van tuberculose onder het melkvee van haar leveranciers, onder leiding van een rijksveearts. Er werden 1424 koeien getuberculineerd, waarbij aan het licht kwam dat dit euvel in deze streek slechts sporadisch voorkwam.

Als bijzonderheid kan nog worden vermeld dat in 1912, met de voor dat doel opgerichte Maatschappij voor levering van Elektrischestroom te Middelstum, een overeenkomst werd aangegaan voor het produceren van elektriciteit.

Door de Maatschappij werd het dorp van elektrische straatverlichting voorzien, dit duurde tot 1916. De fabriek stond goed in de belangstelling, want op 29 juni 1911 kwam een groep Leden der Eerste Kamer op bezoek. (*zie aanvulling aan eind*)

Het jaar 1911 dat in een groot deel van Europa bijzonder droog was, had allerwege een tekort aan melk doen ontstaan. De melklevering in Middelstum had daarvan geen nadelige gevolgen, hetgeen een gunstige invloed had op de bedrijfsresultaten. Het ging de vennootschap financieel bijzonder goed.

Naar buiten merkte men daarvan niet veel; men zag de fabriek wel steeds groeien en de winsten er ook weer in verdwijnen.

In 1913 werd de directeur, K. Wolters, benoemd tot directeur van de Leijmpf fabriek te Leeuwarden, op voordracht van de heer W. A. Scholten. De familie was al begonnen met pakken, maar het bestuur van de fabriek te Middelstum wilde haar directeur niet laten gaan en gaf een forse verhoging van het traktement, waarop de heer Wolters op het allerlaatste moment toch bleef.

In het begin van 1915 had er een overdracht plaats van een 5-tal aandelen op naam van de industrieel W. A. Scholten te Groningen. Tevens werd een 5-tal aandelen van de N.V. uit de nalatenschap van een overleden aandeelhoudster publiek te koop aangeboden. Deze aandelen van f 50,- waarop f 5,- was gestort, brachten ongeveer f 500,- per stuk op, misschien in de verwachting van grote oorlogswinsten, maar het bracht onge-

rustheid onder de leveranciers. Een ongerustheid die tenslotte zou leiden tot omzetting van de N. V. in een coöperatie. Deze bedrijfsvorm, die oorspronkelijk reeds was bedoeld, maar niet mogelijk gebleken, zou dan alsnog werkelijkheid worden en het karakter van de boerenfabriek zou bewaard blijven.

In de Eerste Wereldoorlog bleek dat een éézijdige produktie extra kwetsbaar was. Toen er ook nog een boot op lijn Harlingen - Londen door oorlogshandelingen verging, met o.a. een zending melk uit Middelstum aan boord, werd besloten de bakens te verzetten en op 2 april 1915 werd opdracht gegeven voor het bouwen van een kaasfabriek met een kaaspakhuis.

Ook werd op 2 april besloten en melkpoedermachine aan te schaffen, omdat wel duidelijk werd dat het condensbedrijf bij gebrek aan suiker en blik in de problemen zou kunnen komen.

Op 27 maart 1916 werd de N.V. omgezet in een coöperatieve vereniging. Voor de definitieve overname van de fabriek hadden de oprichters de eis gesteld, dat minstens 6 miljoen kilogram melk door de toetredende leden ter verwerking zou moeten worden aangeboden.

Het ledenregister werd daarom op bepaalde dagen in verschillende plaatsen ter tekening gelegd, waarvan de meeste leveranciers gebruikmaakten, de minimale eis van 6 miljoen kilogram melk werd bereikt en zo kon de coöperatie haar werkzaamheden voortzetten.

Op 22 april 1916 waren op een vergadering te Middelstum 135 melkleveranciers van de fabriek bijeen die bereid waren als lid toe te treden.

Er werd een bestuur gekozen, bestaande uit:

J. H. Dethmers	te Stitswerd
P. B. Goldhoorn	te Middelstum
S. Noordhof	te Middelstum
K. J. Schuringa	te Toornwerd
J. A. Ploegh	te Onderdendam

Tevens werd er een Raad van commissarissen benoemd, bestaande uit 10 leden, verdeeld over het uitgestrekte gebied van de nieuwe coöperatie. Op 17 juni 1916 nam de coöperatie de fabriek over.

Overzicht van de melkontvangsten van de N.V.:

Jaar	Kg melkontvangst
1896	692.518
1900	929.058
1905	1.673.450
1906	1.817.788
1908	2.711.234
1911	4.370.632
1913	7.202.878
1915	9.085.228

In 1916 traden toe tot de Coöperatieve Zuivelfabriek Middelstum de leveranciers van de fabriek West-Hunzingo en de leveranciers van de fabriek te Baflo, terwijl eveneens in dat jaar de leveranciers van de fabriek te Usquert toetraden.

Overeengekomen was, dat er ontvangstations voor de melk in Den Hoorn en in Uithuizen zouden worden gebouwd om transportafstanden te overbruggen. Vanaf beide plaatsen ging de melk dan per boot naar Middelstum.

Begin 1919 rijpte onder de melkveehouders en hun leiders in zuivelkringen het denkbeeld om voor geheel Groningen één nieuwe grote condensfabriek op te richten. Zelfs kwam van de voorzitter van de Zuivelbond een voorstel binnen, het werkgebied van de nieuwe fabriek uit te breiden tot Noord-Drenthe. Hierop werd toen niet verderingegaan.

In 1919 sloten de fabrieken van Loppersum en Winneweer zich aan bij de coöperatie te Middelstum. De leden van de ingestelde commissie, belast met het zoeken naar een geschikt bouwterrein voor de nieuwe fabriek, meenden aanvankelijk in Middelstum te moeten blijven. Echter al spoedig begreep men dat de belangen van de te stichten fabriek daarmee toch niet gediend waren. Beter was het een terrein te zoeken dat zowel aan het spoor, als aan het vaarwater gelegen was en tevens in het centrum van het wegennet van het toekomstige gebied.

De dagelijkse melkaanvoer, de aan- en afvoer van grondstoffen en produkten zouden daarmee ten zeerste gebaat zijn. In Middelstum waren de vervoersmoeilijkheden van goederen die per spoor werden verzonden of ontvangen te groot en te kostbaar door de 's winters dichtgevroren kanalen en de bij opdooi onbegaanbare wegen. Middelstum verviel dus als standplaats.

Toen bleven als geschikte vestigingsplaatsen alleen Winsum en Bedum over. Toen ook de fabriek van Garmerwolde zich aansloot, waardoor de in de toekomst te vervoeren hoeveelheid melk aanmerkelijk groter zou worden, werd aan het bouwterrein voor de te bouwen zuivelfabriek tevens de eis gesteld dat een spooraansluiting op het terrein mogelijk moest zijn. Winsum viel hierdoor af en Bedum bleef over, waar inderdaad de nieuwe fabriek gebouwd werd op de huidige plaats.

In de nacht (zaterdag) van 9 op 10 april 1921 werd de fabriek te Middelstum bezocht met het doel de Lips brandkast (staat nog in de fabriek te Bedum) te kraken. Dit gelukte echter niet en ook heeft men de daders niet opgespoord.

Op 18 april 1921 was de nieuwe fabriek te Bedum zo ver gevorderd, dat de melk daar voor het eerst geleverd werd en het bedrijf in Middelstum stil kon worden gelegd.

De melkaanvoer in 1920:

Middelstum	6.197.529 kg
Loppersum	3.555.297 kg
Uithuizen	2.844.399 kg
Den Hoorn	2.137.339 kg
Totaal	14.734.564 kg

De melkaanvoer in 1922: 21.154.236 kg

De NV Maatschappij voor Electriciteit te Middelstum (1910)

In het noordgroningse Middelstum was sinds oktober 1910 een elektriciteitscentrale verbonden aan de in 1894 opgerichte zuivelfabriek. De laatste leverde de drijfkracht tegen een vergoeding van 10 cent per kilowattuur aan de NV Maatschappij voor Electriciteit. In de centrale bevonden zich drie gelijkstroom-machines, waaronder een opjager. Het gezamenlijke vermogen bedroeg nog geen 20 kw.

De totale aanleg- en aanschafkosten voor de gehele onderneming bedroegen f 13.814,-. De stroom diende alleen voor verlichtingsdoeleinden en werd uitsluitend in de kom van het dorp geleverd. Daardoor leverde de gebruikmaking van gelijkstroom geen enkel probleem op. Via een bovengronds net werd de stroom bij de afnemers geleverd, die een tarief van 38 cent per kilowattuur (!) moesten betalen.

Eind 1910 waren er 100 verbruikers aangesloten, die bijna 4500 kilowattuur hadden afgenomen. De winst over het eerste jaar bedroeg f 257,-. In de twee daaropvolgende jaren schommelde het aantal nuttig afgeleverde kilowattuur rond 7 500- Een teleurstellende afzet, vooral wanneer men bedenkt dat het bedrijfje vanaf 1912 ook elektriciteit voor de straatverlichting leverde.

In 1915 ging het net van de NV Maatschappij voor Electriciteit over in handen van de gemeente Middelstum. Daarop werd het net aangesloten op een transformator van het PEB.

Middelstum raakte enkele jaren later ook de zuivelfabriek, waar de generator voor de centrale had gestaan, kwijt. Vanwege de moeilijke bereikbaarheid van Middelstum, vooral gedurende de wintermaanden, werd de fabriek in 1921 verplaatst naar Bedum, waar zij onder de naam DOMO-Bedum nog steeds staat. (1988)

De centrale in Middelstum staat model voor een veel voorkomend verschijnsel. In diverse plaatsen zorgden zuivelfabrieken voor de lokale elektriciteitsvoorziening, vooral in de Eerste Wereldoorlog toen de brandstoffen schaars werden.

Bron: Integrale tekst uit 'Boek De Wit' Hoofdstuk Groningen.

GRONINGEN, ZUIVEL TUSSEN OVERWEGEND AKKERBOUW

Nieuweschans. De Schans 1891-1904

9. GRONINGEN, ZUIVEL TUSSEN OVERWEGEND AKKERBOUW

In deze provincie bleef aanvankelijk de gedachte aan het gezamenlijk verwerken van melk nog zeer zwak. Omstreeks 1880 piekert men daar nog niet over. Ook in 1885 trekt een commissie (Van der Hoop van Slochteren) nog terughoudend de conclusie: "De zuivelfabrieken in Friesland en Groningen hebben nog geen schitterende financiële resultaten opgeleverd" en schrijft dit toe, behalve aan het teruggaan van de zuivelprijzen, aan de kostbaarheid van de inrichting en de exploitatie.

Het voorbeeld van de Oldamster Zuivelfabriek te Winschoten opgericht in 1883, waar boter en kaas wordt gemaakt, werkt nog niet wegbereidend.

In 1894 werd de coöperatie Middelstum opgericht. De allereerste boterfabriek moet die te Zuidbroek geweest zijn, in 1882. Geluk kon daarover al geen gegevens meer krijgen.

Groningen-Domo

In het algemeen zijn de "boeren-zuivelfabriekjes" in Groningen in de rechtsvorm van de N.V. gesticht. In de streken van de kleine boeren richtte men coöperatieve verenigingen op. Overigens waren de NV.-stichters niet zo zeer op winstbejag uit. Het waren vooruitstrevende boeren die de melkveehouderij vooruit wilden brengen. Voor coöperaties was de tijd daar toen nog niet rijp.

Geluk concludeert dat in de provincie Groningen de ontwikkeling heel anders is geweest dan die in Friesland. Men begon met een aantal kleine boterfabriekjes, aanvankelijk met handkracht. De akkerbouw is in Groningen overheersend gebleven, toch waren omstreeks 1900 in deze provincie een 50-tal fabrieken. Die te Bedum was een aantal jaren de grootste coöperatieve fabriek van zuivelprodukten in Nederland. Geluk meldt dat in deze provincie gedurende lange tijd een vrij sterke particuliere zuivelindustrie zich heeft gehandhaafd, hetgeen mogelijk was omdat een aantal boeren zich niet aangetrokken voelde tot de coöperatie.

AdorpHandkracht fabriehje, de warmwa tervoorziening werd geregeld door verhitting van water in z.g.n. kook potten, staande voor het "bedrijf"

De Wit heeft in Groningen in totaal 69 fabrieken gevonden, - zie lijst - waarvan 42 coöperatieve. Enkele ervan bekijken we nader.

Leens (de Marne)

In het gedenkboek over de Marne wordt eraan herinnerd dat het boter en kaas maken op de boerderij eeuwenlang het werk van vrouwen was geweest. In de eerste helft van de vorige eeuw kwam in dit gebied aan de fabricage van kaas een einde. En voor boter begonnen in de tweede helft nieuwe ideeën naar voren te komen, met name gezamenlijke produktie. G.J. Hulzewe te Uskwert brak hiertoe een lans.

Aan zo'n fabriekje zou wel een inrichting voor kalverenverzorging moeten worden verbonden. Een hiertoe ingestelde commissie in de afdeling Winssum van het Genootschap van Nijverheid in de provincie Groningen bracht een gunstig advies uit, toch zou het nog enige jaren duren voordat men tot de oprichting van een zuivelfabriek overging. In 1892 gebeurde dat in De Marne, gevestigd te Leens. Bij de oprichters vindt men roemruchte namen als (Derk Roelof) Mansholt en (Hendrik Jan) Louwes, beiden landbouwer in de West-Polder. Voor de oprichting van fabriek en het aanschaffen van zuiv-

velwerktuigen en gereedschappen was een bedrag van f 15000 nodig. De fabriek heeft tot 1915 bestaan. Twee jaar later werd in Den Hoorn opnieuw een zuivelfabriek gebouwd.

Meeden. Wigboldus 1893-1921

Loppersum ("De Fivel")

Aanvankelijk was de stoomzuivelfabriek De Fivel van particuliere signatuur. In 1889 waren noeste pogingen aangewend door de leden van het Genootschap van Handel en Nijverheid tot oprichting *"ener stoomzuivelfabriek op coöperatieve grondslag"*. Tevergeefs, een paar jaar later werd het punt wederom ter sprake gebracht *"bij gelegenheid ener bijeenkomst der sociëteit Seres"*. De elite! Meerdere malen werd getracht om een aantal veehouders hiervoor warm te maken. Zowel pogingen om coöperatief en/of speculatief te werken mislukten. Mismoedig over opgedane ervaring gevoelde de commissie geen lust verder op de zaak in te gaan. Uiteindelijk kwam het in 1892 toch tot de oprichting van een zuivelfabriek in NV-vorm. Er waren zes vennoten en een maatschappelijk kapitaal van f 24000. De bouw van de fabriek kostte f 11590, de machines f 4200.

In 1900 besloten de boeren-aandeelhouders de fabriek aan de leden over te dragen, dus een coöperatie te stichten. Eerder was dit niet gelukt, getuige de opmerking in het jaarverslag van 1894 *"Ons beginsel waarop de oprichting in het begin was gebaseerd, nl. het oprichten van een stoomzuivelfabriek op coöperatieve grondslag, is en blijft een waarborg voor de goede gang van zaken"*. Niettemin, het bedrijf bleef in de verliezen.

Het gedenkboek van de Fivel besluit mismoedig: *"Toen de fabriek winsten begon op te leveren, werd deze toch aan de veehouders overgedragen, ondanks dat men niets dan tegenwerking had ondervonden. De Coöp. Stoomzuivelfabriek "De Fivel" werd in 1921 overgenomen door de Coöp. Fabriek van Melkprodukten te Bedum. Enige jaren heeft zij nog als ontvangstation gediend. Daarna is zij afgebroken. Alleen het woonhuis en het ijshuis zijn nog aanwezig en roepen herinneringen op aan de tijd, waarin de fabriek werd opgericht en aan de mensen die hiervoor gestreden hebben.*

Marum

Haast onbegrijpelijk is dat, soms tot 20 jaar na oprichting van de eerste stoomzuivelfabrieken, er nog handkrachtfabriekjes opgericht werden. Zo ook te Marum, een plaats nogal afgesloten van de omgeving. Volgens het jubileumboek verkeerde de melkverwerking in Groningen destijds *"in een ellendige toestand"*: Vervoer was er eigenlijk niet, alleen vrachtwagens en een veerschip. Men zei gewoonlijk: *'Marum ligt aan het voeteneind'*: De melk moest verwerkt worden aan de fabriek, welke in handen was van

de speculanten. Deze fabrieken stonden in Leek, Tolbert, Grootegast en Frieschepalen. Men kreeg voor de melk allen eenzelfde prijs, hoog of laag vet, het gaf niets.

De veehouders waren al blij wanneer er *f* 10 in hun melkzakje zat, al was het ook iemand die 8 of 10 koeien had. Zó vast zat men aan de speculant, langzamerhand begon men in te zien dat dit niet langer ging. Enkele vooraanstaande boeren kwamen op de gedachte om gezamenlijk een fabriek op te richten. Zo gebeurde het in 1895 dan dat er een vergadering werd belegd in het café van E. Walvius. Op de kleine bovenzaal aldaar waren een 25-tal personen aanwezig. Er werd nu besloten tot het stichten van een fabriekje. Heel voorzichtig: met handkracht!

De bouw van het fabriekje kostte het luttele bedrag van *f* 3000, waarbij *f* 300 kwam voor de grond. Over de kosten van de apparatuur wordt niet gerept, misschien voor een habbekrats overgenomen van een ander bedrijf. De directeur verdiende *f* 500 per jaar, ongeveer *f* 200 ónder het gebruikelijke bedrag van die tijd. Ook de arbeiders hadden het er niet zo best. Ze moesten s'morgens reeds om 01.00 uur beginnen!

Grijpskerk- Grijpskerk 1889-1969 (N V op Coöperatieve grondslag)

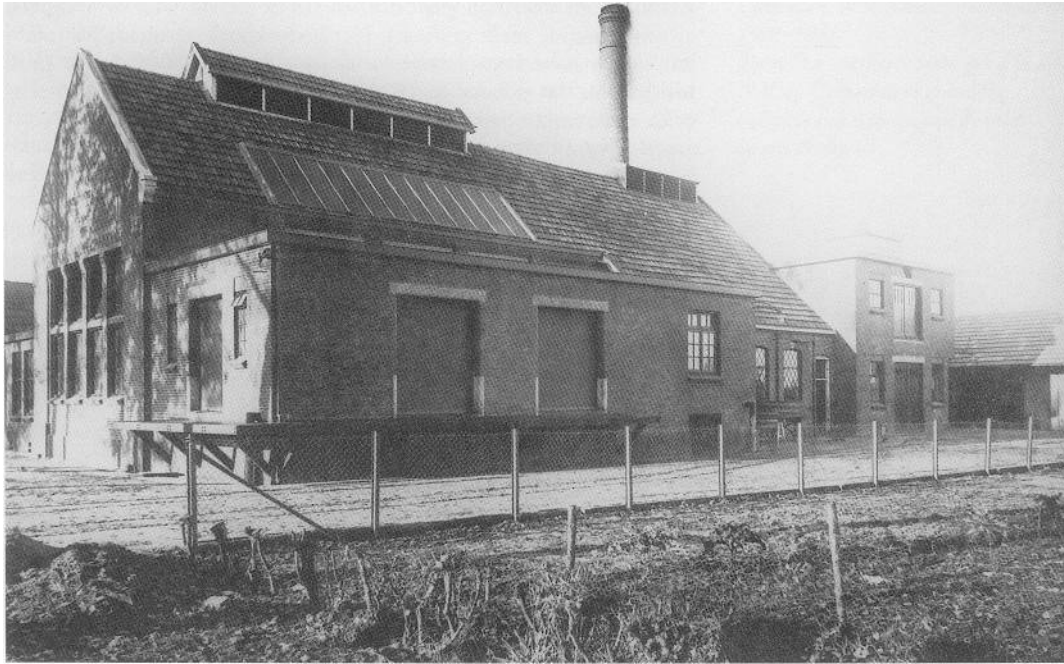
Zij moesten dan de melk verwerken van de vorige dag, want er moest ruimte zijn voor de melk die weer komen zou. Omstreeks acht uur kwam dan de directeur en dan hing de tong der arbeiders al op de klomp, doch de directeur had niets anders te zeggen dan dit ene woordje: "harder!" Zo zwoegden die mannen door, om des zaterdags hun weekloon te ontvangen. Het hoogste loon was dan *f* 7,50 per week. Dit ging zo enige jaren door, totdat er zoveel melk kwam dat ze met handkracht niet meer kon worden verwerkt. Weer moest de coöperatie zich beraden. Rumoerige vergaderingen volgden. Handkracht moest in stoom veranderd worden. Tegenstanders waarschuwden met kracht; *'Als dit doorgaat, gaan al de boeren door de hoge pijp'*: Het is echter goed gegaan.

Winschoten

Één van de eerste fabrieken in deze provincie, die te Winschoten, werd in 1883 gebouwd. Ze was opgericht door een klein groepje mensen, voor het merendeel niet-landbouwers. Later, in 1908, werd de fabriek overgenomen door een combinatie van een honderdtal boeren, die de melk op coöperatieve grondslag verwerkten. Winschoten is één van waarschijnlijk de oudste zuivelfabrieken in Nederland die nog draaien.

Zevenhuizen

Hoe klein in die begintijd veel veehouderijbedrijven waren, blijkt uit de oprichting van de coöperatieve zuivelfabriek Zevenhuizen (Gr). De zes initiatiefnemers daartoe, toch vooraanstaande boeren, hadden respectievelijk 3, 8, 5, 3 en 4 koeien. In het oprichtingsjaar (1901) had de fabriek 88 leden, met totaal 237 koeien, hetgeen neerkomt op 2,7 koe per lid. Zelfs de schoolmeester was lid, hij had 2 koeien. De vereniging werd aangegaan voor 12 jaar.

(Combinatie met Roden) Zevenhuizen 1901-1964

In 1919 fuseerde Zevenhuizen met Roden, als gevolg waarvan Zevenhuizen weer kon gaan draaien (in de Eerste Wereldoorlog was er onvoldoende melk geweest). Het gedenkboek vermeldt triomfantelijk: *"De fabrieken kwamen na de fusie tot grote bloei"* In dit geval hield dit in dat er later, in 1920, ook een maalderij aan de zuivelfabriek werd verbonden.

Lijst met fabrieken in Groningen (lijst De Wit)

Plaats	Naam vereniging / eigenaar	c-p	begin	eind	opmerking
Adorp		c			
Aduard/den Ham		c	1888	1915	
Baflo-	Hunsingo	c	1888	1916	
Bedum-	Coöperatieve Fabriek van Melkprodukten	c	1916	heden	
Bellingwolde		c	1890	1948	
Blijham-	van Eysden	p	1921	1943	
Brilltil-	Leympf	p	1891	1970	
Den Ham-		c	1896	1934	
Den Hoorn-	(Wehe-den Hoorn)	c	1917	1922	
De Wilp-	De Goede Hulp	c	1901	1965	
Doezum-	Lijempf	p	1909	1977	
Ezinge-	Ezinge	c	1894	1976	
Farmsum-	de Eems	c	1912	1960	
Finsterwolde-	Modderman	p	1918	1960	
Garmerwolde		c		1920	
Glimmen-	De Toekomst	c	1896	1966	
Groningen-	Domo (eerder Nijverheid)		p/c		
Groningen-	Eendrachtskade	c	1929		
Groningen-	De Ommelanden	c	1924	heden	
Groningen-	De Eendracht				
Groningen-	Nieuwe Groninger Melkinr				
Groningen-	Lijempf	p		1956	
Groningen-	De Nijverheid	p		1950	
Groningen-	De Volharding (eerder Stad en Lande)	P	1907	1923	
Groningen-	Vredewold				
Grijpskerk-	Grijpskerk	c	1889	1969	
Haantil		p			
Haren		c	1898	1912	
Harkstede-	Eensgezindheid	c		1942	
Hellum-	Woldjer Stoomzuivelfabriek	c	1896	1942	
Holwierde-	De Toekomst	c	1898	1960	
Hoogkerk-	Hoogkerk				
Kolham-	Fa. Leggelo en Teule	p		1942	
Kropswolde-	Coöperatie	c	1899	1903	
Kropswolde-	K. Doesburg	p	1909	1943	
Laude-	Sellingen en omstreken	c	1898	1976	
Leens-	De Marne	c	1892	1915	
Loppersum-	De Fivel	C	1892	1920	
Lutjegast		p	1910	1919	
Marum-	Zuidelijk Westerkwartier	p/c	1918	heden	p. 1918-1924 ?
Meeden-	Wigboldus	p	1893	1921	
Middelstum		c	1894	1916	
Nieuwe Schans-	De Schans	c	1891	1904	
Noordlaren-	Noordlaren	c	1896	1931	
Noordwijk-	De Goede Verwachting	c	1900	1963	
Onnen-	De Hoop	c/p	1899	1916	
Oosterhogebrug		p			
Opwierde-	Appingerdamer Zuivelfabriek	c		1943	
Sappemeer-	Stoomzuivelf. en Melkinr (later Lyempf)	c/p		1942	
Sappemeer-	Borger en Trip	p			
Slochteren-	Slochteren-Kolham	c	1894	1942	
Spijk-	Rival	c	1900	1915	
Ter Apel		p	1895	1920	
Tolbert-	Lyempf	p	1916	1970	
Uithuizen		c	1919		
Usquert-	De Concurrent	c	1889	1917	

Veendam-	Fa. Alders	p			
Vlachtwedde-	Westerwolde	p	1911	1920	
Wedde		c	1900		
Wildervank-	Keuning	p	1906	1923	
Winneweer		c		1920	
Winschoten-	Oldamster Zuivelfabriek en Melkinr	c	1884	heden	
Winssum-	Obergum- Melkinr. van Dijk				
Winssum-	Botermakerij Speerstra				
Winssum-	Heerema				
Winssum-	Lyempf	p	1921	1976	
Woltersum-	Woltersum	c	1896	1920	
Zevenhuizen		c	1901	1964	
Zuidbroek-	Noord- en Zuidbroekster Stoomzuivelf.	c	1885	1949	